

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ABU HOMID G'AZZOLIY TAFAKKURIDA SHUBHA, BURHON VA KASHF MUNOSABATI: ISHONCHLI BILIMNING GNOSEOLOGIK MEZONLARI VA TEOLOGIK CHEGARALARI

Siddiqov Ilyosjon Baxromovich

Farg'ona davlat universiteti, professor (DSc).

e-mail: ilyossiddiqov@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0629-0005>

Annotatsiya.

Maqolada G'azzoliyning shubha, burhon va kashf haqidagi qarashlari tarixiy-germenevtik usul asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ishonchning shakllanishi bilan bilimning asoslanishi o'rtasidagi farqni aniqlashdan iborat. Tanlangan matnlar tahlili asosida shubhaning tanqidiy, burhonning dalillovchi va kashfning tajribaviy vazifalari ajratib ko'rsatiladi. Da'voning kelib chiqishi, daliliy kuchi va tatbiq chegaralarini o'zaro bog'lovchi yondashuv taklif etiladi. Bunda diniy maqbullik isbotga, shaxsiy tajriba esa umumiy dalilga tenglashtirilmaydi.

Kalit so'zlar: G'azzoliy, shubha, burhon, kashf, zavq, yaqin, taqlid, epistemik asoslash, teologik chegara.

СОМНЕНИЕ, ДЕМОНСТРАЦИЯ И КАШФ В МЫСЛИ АБУ ХАМИДА АЛЬ-ГАЗАЛИ: ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ДОСТОВЕРНОГО ЗНАНИЯ И ТЕОЛОГИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ

Сиддиков Ильёсжон Бахромович

Ферганский государственный университет, профессор (DSc).

Аннотация.

В статье посредством историко-герменевтического метода проводится сравнительный анализ взглядов аль-Газали на сомнение, бурхан и кашф. Цель исследования заключается в разграничении формирования убеждения и обоснования знания. На основе анализа избранных текстов выделяются критическая функция сомнения, доказательная функция бурхана и опытная функция кашфа. Предлагается подход, связывающий происхождение утверждения, его доказательную силу и границы применения. При этом религиозная приемлемость не отождествляется с доказательством, а личный опыт — с общезначимым аргументом.

Ключевые слова: аль-Газали, сомнение, бурхан, кашф, завк, якин, таклид, эпистемическое обоснование, теологическая граница.

DOUBT, DEMONSTRATION AND UNVEILING IN ABŪ ḤĀMID AL-GHAZĀLĪ'S THOUGHT: EPISTEMOLOGICAL CRITERIA OF CERTAIN KNOWLEDGE AND THEOLOGICAL LIMITS

Siddiqov Ilyosjon Baxromovich

Fergana State University, Professor (DSc).

Abstract.

The article provides a comparative analysis of al-Ghazali's views on doubt, burhan, and kashf using a historical-hermeneutic approach. The study aims to distinguish between the formation of belief and the justification of knowledge. Based on selected texts, the critical function of doubt, the evidential function of burhan, and the experiential function of kashf are identified. An approach is proposed that links the origin of a claim, its evidential strength, and the limits of its application. Religious acceptability is not equated with proof, while personal experience is not treated as universally valid evidence.

Keywords: al-Ghazali, doubt, burhan, kashf, dhawq, yaqin, taqlid, epistemic justification, theological boundary.

Kirish. Abu Homid G'azzoliyning bilish haqidagi qarashlarini shubha orqali aqlni rad etish va kashf vositasida undan butunlay voz kechish sxemasiga keltirish tanlangan matnlarning o'zaro nisbatini yetarlicha ochmaydi. «Al-Munqidh min ad-dalol»da zaruriy aqliy haqiqatlarga ishonchning qaytishi, «Al-Qistos al-mustaqim»da xulosalash mezonlarining ishlab chiqilishi va «Mishkot al-anvor»da aqlning bilishdagi mavqeyi birgalikda o'rganilishi kerak [1, II bo'lim; 2, II bob; 4, I qism]. Shu nuqtayi nazardan, asosiy muammo aql va tajribani shunchaki qarama-qarshi qo'yish emas, ularning qaysi bilim da'vosini qanday asoslashini aniqlashdir.

Tadqiqotning dolzarbligi tarixiy matndagi ishonch, dalil va diniy maqbullikni bitta mezonga aylantirish xavfi bilan belgilanadi. M. Marmura demonstrativ bilim bilan sababiy zaruriyat tanqidi o'rtasidagi murakkablikni ko'rsatadi [5, 183, 203-b.]. R. Hadisi talqinida fundamental bilishning asoslanishi o'zgartiruvchi tajribaga olib boruvchi faoliyat bilan bog'lanadi [6]. M. Ranaee esa G'azzoliy shubhasini falsafiy yaqin va burhon muammosi doirasida rekonstruksiya qilib, uni Dekart argumentiga tenglashtirishni rad etadi [7]. Mazkur sharhlar yakdil xulosa emas, tadqiqot muammosining turli qo'yilishlari sifatida olinadi.

Maqolaning maqsadi shubha, burhon va kashf munosabatini bilish da'vosining genezisi, asoslanganligi hamda tatbiq chegaralari orqali rekonstruksiya qilishdir. Tadqiqot savoli: aqliy dalillashning chegarasini tan olish qanday qilib uning o'z sohasidagi vakolatini saqlash bilan birlashadi? Konseptual hissa uch tushunchani ketma-ket, bir-birini bekor qiladigan bosqichlar deb emas, farqli vazifalarni bajaradigan bilish amallari sifatida tahlil qilishda ko'riladi. Ularning munosabati barcha asarlarda mutlaqo bir xil, degan faraz oldindan qabul qilinmaydi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy va tarixiy-falsafiy xarakterga ega. Asosiy korpus «Al-Munqidh», «Al-Qistos», «Tahofut al-falosifa» va «Mishkot al-anvor»ning muammoga tegishli bo'limlaridan tuzildi [1–4]. Tanlash mezonlari — shubhaning sababi, xulosaning zaruriyligi, tajribaviy bilish va talqinning diniy chegaralari haqidagi ochiq mulohazalarning mavjudligi. «Al-Munqidh»dagi ayrim tayanch iboralar arabcha elektron matn va U. M. Uott tarjimasi bilan solishtirildi; bu to'liq qo'lyozmashunoslik yoki tanqidiy nashr tayyorlash deb qaralmaydi. Qolgan asarlar ko'rsatilgan inglizcha tarjimalardagi tanlangan parchalar orqali o'rganildi.

Germenevtik tahlilda muallifning fikri, uning raqibga qo'ygan savoli va tarjimon izohi ajratildi. «Al-Munqidh» retrospektiv o'zini bayon etish, «Tahofut» esa bahs va raddiya janri sifatida o'qildi: e'tiroz tariqasida keltirilgan ehtimol G'azzoliyning qat'iy ta'limoti deb olinmadi. Argumentativ rekonstruksiya muqaddima, xulosa va ular o'rtasidagi bog'lanish tekshirildi. M. Marmuraning tegishli sahifalari o'rganildi; Hadisi va Ranaee ishlari bo'yicha faqat ochiq annotatsiyalarda ifodalangan tezislar qiyosga olindi [5–7]. Shuning uchun ularning to'liq dalillari baholangan, degan da'vo ilgari surilmaydi.

Tahlilning tayanch savollari: da'vo qanday hosil bo'lgan, qaysi dalil bilan asoslangan va qaysi doirada amal qiladi? «Kashf» haqiqatning ochilishi, «zavq» esa holatni bevosita boshdan kechirish ma'nosida, o'zaro yaqin, lekin aynan bir tushuncha bo'lmagan birliklar sifatida qo'llanadi. «Yaqin» (yaqīn) qat'iy ishonchni anglatadi; «ishonchli» va «yaqiniy» har bir kontekstda sinonim deb olinmaydi. Elektron nusxalar o'rtasidagi sahifalash farqi sababli birlamchi manbalarga asar bo'limi va, mavjud bo'lsa, band raqami bilan havola berildi. Natijalar tarixiy talqin bo'lib, diniy tajribaning haqiqiyligini empirik isbotlashga qaratilmagan.

NATIJALAR

Shubha: ishonchni bekor qilish emas, uning asosini tekshirish. «Al-Munqidh» muqaddimasida yaqiniy bilim xatolik ehtimoli qolmaydigan ochiqlik bilan tavsiflanadi. «O'n soni uchdan katta» hukmi haqidagi misol favqulodda hodisa ham matematik ishonchni o'z-o'zidan bekor qilmasligini ko'rsatadi [1, muqaddima]. Bu o'rinda maqsad mo'jizani inkor etish emas; dalilning tegishliligi masalasi qo'yiladi. Maqolaning talqinicha, bir sohadagi hayrat boshqa sohada xulosani almashtirish uchun yetarli asos bo'la olmaydi. Demak, ruhiy ta'sir kuchi va epistemik kuch analitik jihatdan ajratilishi lozim.

Shubha bayonida hissiy ko'rinish aqliy tekshiruv bilan tuzatiladi, keyin aqlning o'zi undan yuqori idrok tomonidan tuzatilishi mumkinmi, degan savol tug'iladi. Birlamchi haqiqatlar qabul qilinmasa, ularni yana isbot orqali tiklash muammoga aylanadi, chunki isbotning o'zi ularga tayanadi. G'azzoliy mazkur holatdan chiqishni qalbga berilgan nur bilan bog'laydi va aynan zaruriy aqliy bilimlarning yana ishonchli bo'lganini ta'kidlaydi [1, II bo'lim]. Nur dalillar tizimining o'rniga yangi sillogizm sifatida emas, ishonch tiklanishining bayoni sifatida keladi.

Bundan «mantiq endi kerak emas» degan xulosa kelib chiqmaydi. Asoslash vositasini ishlatish imkoniyatining tiklanishi bilan shu vosita orqali muayyan hukmni isbotlash boshqa-boshqa masaladir. Bu farqni maqolada genezis va asoslash farqi deb belgilaymiz: birinchisi ishonch qanday yuzaga kelganini, ikkinchisi esa uning mazmuni qanday dalillanishini so'raydi. Farq G'azzoliyga tayyor zamonaviy nazariya nisbat berish uchun emas, bayondagi mantiqiy vazifalarni ajratish uchun ishlatiladi. U ilohiy yordamning tarixiy muallif uchun haqiqiy ahamiyatini ham oddiy psixologik ta'sirga kamaytirmaydi.

Asarda tasvirlangan epistemik shubha bilan keyingi faoliyat, niyat va hayot yo'lini o'zgartirishga doir inqirozni aynanlashtirish ham noto'g'ri metodik natija beradi [1, II va III.4 bo'limlar]. Birinchi holat bilish asoslariga, ikkinchisi esa bilim bilan yashash usuli orasidagi nomuvofiqlikka qaratilgan. Shuning uchun shubhaning tekshiruvchi vazifasi bilan axloqiy o'zgarish ehtiyojini alohida saqlash taklif etiladi. Aks holda muallifning butun intellektual tajribasi bitta ruhiy holatga keltirib chiqariladi.

Burhon: shakl, muqaddima va xulosaning epistemik kuchi. «Al-Qistos»da muayyan misoldan xulosalashning umumiy shaklini ajratib olish talab qilinadi. Taroziyning faqat oltin uchun emas, boshqa narsani tortish uchun ham yaroqliligi haqidagi qiyos shu vazifani bajaradi [2, II bob, 21–23-bandlar]. Bunda dalilni diniy misol bilan ifodalash uning formal tekshirilishini bekor qilmaydi. Aksincha, mazmun o'zgarganda ham xulosaning nima uchun kelib chiqishi tekshiriladi. Bu farqlash burhonni obro'li kishining so'zi yoki tinglovchini ishontirish muvaffaqiyati bilan tenglashtirishdan saqlaydi.

Ayni asarning 56-bandida huquqiy induksiya asoslangan misolning boshlang'ich hukmi yaqin emas, zann berishi qayd etiladi [2, V bob, 56-band]. Mazkur detal muhim: to'g'ri xulosalash shakli muqaddimadagi ehtimollikni o'z-o'zidan yo'qotmaydi. Shuning uchun maqolada ikki talab ajratiladi: xulosa qabul qilingan asoslardan izchil chiqishi va asoslarning o'zi tegishli darajada ishonchli bo'lishi. Shu tahliliy mezonga ko'ra, dalil shaklan puxta bo'lishi mumkin, biroq uning mazmuniy kuchi tekshirilmagan muqaddimalar bilan cheklanadi.

«Tahofut» muqaddimasida falsafiy metafizika da'volarini arifmetika va mantiqning ravshanligidan kelib chiqib qabul qilish tanqid qilinadi. XVII masalada esa kuzatiladigan birgalikda yuz berishdan sababiy aloqaning mutlaq zaruriyligi kelib chiqishi tekshiriladi [3, muqaddima; XVII masala]. Bu yerda ikkita natijani farqlash kerak: raqibning zaruriyat haqidagi isboti yetarli emasligini ko'rsatish va uning qarama-qarshi fikrini ijobiy isbotlash. Birinchi amal ikkinchisini avtomatik bajarmaydi. Shuningdek, muqobilning mumkinligi uning odatda yoki ayni vaziyatda ro'y

berishini bildirmaydi. M. Marmura demonstrativ bilim va tabiat tartibining o'zgarishi masalasida G'azzoliy mulohazalarining turlicha o'qilishi mumkinligini ko'rsatadi [5, 203-b.]. Shu sabab ushbu maqola sababiyatga oid barcha talqinlarni bitta tezis bilan hal etmaydi. Uning cheklangan natijasi epistemik ehtiyotkorlikdir: kuzatuv, zaruriyat va teologik imkoniyat bir xil hukm turiga mansub emas. Zaruriyatga qarshi e'tirozni kundalik tajribadagi barcha muntazamliliklarni rad etish sifatida talqin qilish qo'shimcha argumentni talab etadi.

Kashf va zavq: tajriba, talqin va diniy me'yor. «Al-Munqidh»ning tasavvuf haqidagi qismida holatning ta'rifini bilish bilan uni boshdan kechirish farqlanadi: «Burhon bilan tahqiq etish, ilm, ayni holatni boshdan kechirish, zavq» [1, III.4 bo'lim; arabcha matndan mazmuniy tarjima]. Muallif bu farqlashni xabar va tajribaga tayangan iymoniy qabul bilan to'ldiradi. Bu farqni «tajriba bor ekan, dalil keraksiz» tarzida o'qish asosli emas. Holatning mumkinligini anglash bilan uning ichki mazmuniga bevosita oshno bo'lish boshqa vazifalardir; birinchisi ikkinchisining to'liq o'rnini bosmaydi, ikkinchisi esa boshqalar uchun avtomatik isbot hosil qilmaydi.

«Mishkot»da aqlga tegishli hukmni xayol va vahmning hukmidan farqlash zarurati ta'kidlanadi; xato ko'pincha keyingilarni aql hukmi deb qabul qilish bilan izohlanadi [4, I qism, 89–92-b.]. Bu tarixiy pozitsiya kashfni har qanday ichki taassurotning haqqoniyligi bilan tenglashtirmaslikka asos beradi. Maqolaning tahliliy xulosasi shuki, tajribaning kuchliligi, uning muallif tomonidan qanday nomlanishi va undan chiqarilgan ontologik hukm uch xil tekshiruv obyektidir. Biroq tanlangan matnlardan har bir kashf da'vosini tashqaridan baholaydigan to'liq, xatosiz algoritim chiqarish mumkin emas.

G'azzoliy bevosita holatni tilga ko'chirishda xato yuz berishi mumkinligini aytadi va yaqinlikni hulul yoki ittihad tarzida ifodalashni qabul qilmaydi [1, III.4 bo'lim]. «Mishkot»da esa botiniy ma'noni tan olish zohiriy talabni bekor qilishga ruxsat bermasligi tushuntiriladi [4, II qism, 137–140-b.]. Demak, tajribaga da'vo, tajribaning so'zdagi ifodasi va shu ifodaning diniy oqibati alohida baholanadi. Kashfning teologik chegarasi shu ma'noda bilimga tashqaridan qo'shilgan tasodifiy taqiq emas, muallif uni joylashtirgan diniy hayot tartibining bir qismidir.

Mazkur chegarani barcha falsafiy yoki diniy kelishmovchiliklar uchun bir xil jazo mezoniga aylantirish ham mumkin emas. «Tahofut» xotimasida ayrim metafizik tezislarga berilgan kufr hukmi boshqa bahsli masalalardan ajratiladi [3, xotima]. Bu G'azzoliyning tarixiy-konfessional hukmi sifatida qayd etiladi, maqolaning zamonaviy shaxslar haqidagi bahosi sifatida emas. Muhim tahliliy farq shundaki, «dalil yetarli emas», «talqin diniy mezonga zid» va «shaxsning e'tiqodiy maqomi shunday» degan hukmlar bir-biriga bevosita teng emas.

Ishonchli bilishni baholashning qiyosiy tuzilishi. Natijalar asosida «epistemik vakolatlarni chegaralash» yondashuvi taklif etiladi. U shubha, burhon va kashfni uch raqib haqiqat emas, vazifasi hamda tatbiq sharti turlicha bo'lgan amallar sifatida tekshiradi. Quyidagi jadval tarixiy muallifning tayyor tasnifi emas, maqoladagi qiyosiy rekonstruksiya.

1-jadval. Shubha, burhon va kashfning vazifalari hamda bilish chegaralari

Bilish amali	Asosiy vazifa	Tekshirish savoli	Asossiz ko'chirish chegarasi
Shubha	Ishonchning taxminiy asoslarini ochish	Qaysi asos qabul qilinmoqda va nega?	Shubha mavjudligi da'voning yolg'onligini isbotlamaydi.
Burhon	Asosdan xulosaga zaruriy o'tishni tekshirish	Muqaddima ishonchlimi; xulosa undan kelib chiqadimi?	To'g'ri shakl ehtimoliy asosni yaqinga aylantirmaydi.
Kashf va zavq	Bilishning ochilish va bevosita tajriba jihatini yoritish	Holat, uning bayoni va talqini farqlanganmi?	Shaxsiy oshnolik barcha talqinlar uchun umumiy isbot emas.
Teologik baholash	Talqinning diniy mezonlarga munosabatini aniqlash	Qaysi aqidaviy yoki amaliy chegara nazarda tutilgan?	Maqbullik hukmi mantiqiy isbot va shaxs maqomiga teng emas.

Manba: [1–4] asosida ishlab chiqilgan mualliflik tahliliy rekonstruksiya.

Jadvaldagi munosabatlar simmetrik emas: shubha tayyor ijobiy bilim bermaydi; burhon tajribaning o'zini yaratmaydi; tajriba esa har bir talqinni zaruriy xulosaga aylantirmaydi. Teologik muvofiqlikning tekshirilishi ham mustaqil mantiqiy isbot vazifasini bajarmaydi. Yondashuvning asosiy talabi bir turdagi bilish yutug'ini boshqa turdagi asoslashning o'rniga ko'chirmaslikdan iborat. Shu orqali sintez farqlarni yo'qotish emas, ularning asosli nisbatini aniqlash sifatida tushuntiriladi.

MUHOKAMA

Birinchi e'tiroz shuki, aqlga ishonch mantiqdan tashqari yo'l bilan tiklansa, burhonning kuchi qanday saqlanadi? Taklif etilgan javob genezis bilan asoslashni ajratadi. Biluvchi qanday sharoitda dalilni tushunishga qaytgani haqidagi bayon dalilning mazmuniy tuzilishi haqidagi savolni bekor qilmaydi. Biroq bu farqlash G'azzoliyning skeptik muammoni barcha falsafiy pozitsiyalar uchun uzil-kesil yechganini isbotlamaydi. U faqat «ishonchning manbai demonstrativ emas» hukmidan «demonstratsiya kuchsiz» hukmi kelib chiqmasligini ko'rsatadi. Muallifning teologik izohi bilan zamonaviy o'quvchining uni qabul qilishi alohida masalalardir.

Ikkinchi e'tiroz kashfga bevosita kirishning shaxsiyligidan kelib chiqadi: bevosita tajribaga ega bo'lmagan kishi qanday baholaydi? «Al-Munqidh»ning o'zida bevosita holat, burhoniy bilim va bilvosita ishonchning farqlanishi mavjud [1, III.4 bo'lim]. Bundan tajribani inkor qilish ham, uni umumiy majburiy dalil sifatida qabul qilish ham darhol kelib chiqmaydi. Tadqiqotchi holat haqidagi bayonning izchilligini, undan chiqarilgan xulosaning qamrovini va muallif belgilagan me'yorlar bilan munosabatini tekshirishi mumkin. Ammo bu tekshiruv tarixiy tajribaning o'zini qayta boshdan kechirishga yoki uning g'ayritabiiy manbaini tasdiqlashga teng emas.

Uchinchi e'tiroz sintezning haddan tashqari silliqashtirilishiga taalluqlidir. «Tahofut»dagi rad etish, «Al-Qistos»dagi metodik o'rgatish va «Mishkot»dagi ramziy sharh turli argumentativ vazifalarni bajaradi [2–4]. Ularni yagona tizimga qo'shish uchun har bir xulosa qaysi janr va bahs sharoitida aytilganini hisobga olish zarur. Ushbu maqola butun korpusda barcha ziddiyatlar yo'qolganini da'vo qilmaydi. Uning talqiniga ko'ra, sintezning samarali ma'nosi bilish shakllarining aynanligi emas, muayyan savol bo'yicha vakolatlarining muvofiqlashtirilishidir.

Tadqiqotning chegaralari tanlangan parchalar bilan ishlash, tarjimalar vositachiligi va zamonaviy ikki maqolaning faqat annotatsiyalaridan foydalanish bilan belgilanadi. «Tahofut» elektron nusxasi sarlavhasida tarjima vositachiligi ko'rsatilgani sababli nozik terminologik xulosalar faqat shu tarjimaga yuklanmadi [3]. Arabcha qo'lyozmalar va barcha tanqidiy nashrlar o'zaro kollatsiya qilinmadi. Keyingi izlanishda «yaqin», «burhon», «kashf» va «zavq»ning asarlar bo'yicha qo'llanishlarini kengroq arabcha korpusda qiyoslash taklif etiladi. Bu mavjud rekonstruksiyaning qamrovini kengaytiradi yoki uning ayrim qismlarini qayta ko'rib chiqishga asos beradi.

XULOSA

Tanlangan matnlar qiyosi G'azzoliy tafakkurida shubha, burhon va kashf munosabatini aqlning izchil bekor qilinishi tarzida talqin qilish yetarli emasligini ko'rsatadi. Shubha ishonchning asosini so'roq qiladi; burhon muqaddimalar bilan xulosa o'rtasidagi munosabatni tekshiradi; kashf va zavq esa bilishning tajribaviy hamda axloqiy o'zgarish bilan bog'liq jihatini yoritadi. Ularning farqli vazifalari bir-birining o'rniga qo'yilmasligi kerak.

Maqolada taklif etilgan asosiy farqlash — da'voning kelib chiqishi, daliliy kuchi va tatbiq chegarasini alohida tahlil qilishdir. Shu orqali subyektiv qat'iylik yaqiniy asosga, xulosaning formal izchilligi muqaddimaning haqqoniyligiga, tajribaviy oshnolik esa umumiy isbotga tenglashtirilmaydi. Teologik chegara talqinning maqbulligini belgilaydi, biroq mantiqiy asoslashni avtomatik almashtirmaydi. Natija G'azzoliy merosini tarixiy kontekstida tushunishga xizmat qiluvchi, muqobil matniiy dalillar asosida qayta ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan konseptual rekonstruksiya.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'azzoliy, Abu Homid. *Al-Munqidh min ad-Dalol (Deliverance from Error)* / tarj. W. M. Watt // *The Faith and Practice of al-Ghazālī*. – London: George Allen & Unwin, 1953. – 155 p. https://books.google.com/books/about/The_Faith_and_Practice_of_Al_Ghaz%C4%81l%C4%AB.html?id=sg0aOAEACAAI
2. Al-Ghazālī. *Al-Qistās al-Mustaqīm (The Correct Balance)* / tarj. R. J. McCarthy // *Freedom and Fulfillment: An Annotated Translation of Al-Ghazālī's al-Munqidh min al-Dalāl and Other Relevant Works of al-Ghazālī*. – Boston: Twayne Publishers, 1980. – Appendix III. https://openlibrary.org/books/OL22252170M/Freedom_and_fulfillment
3. Al-Ghazālī. *Tahāfut al-Falāsifah (Incoherence of the Philosophers)* / tarj. S. A. Kamali. – Lahore: Pakistan Philosophical Congress, 1963. – 267 p. <https://books.google.com/books?id=qeptAAAAMAAI>
4. Al-Ghazzālī. *Mishkāṭ al-Anwār (The Niche for Lights)* / tarj. W. H. T. Gairdner. – London: Royal Asiatic Society, 1924. – 98 p. <https://sacred-texts.com/isl/mishkat/msh00.htm>
5. Marmura M. E. Ghazali and Demonstrative Science // *Journal of the History of Philosophy*. – 1965. – Vol. 3, No. 2. – P. 183–204. – DOI: 10.1353/hph.2008.1685. <https://doi.org/10.1353/hph.2008.1685>
6. Hadisi R. Ghazālī's Transformative Answer to Scepticism // *Theoria*. – 2022. – Vol. 88, No. 1. – P. 109–142. – DOI: 10.1111/theo.12331. <https://doi.org/10.1111/theo.12331>
7. Ranaee M. Al-Ġazālī, Descartes, and Their Sceptical Problems // *Maimonides Review of Philosophy and Religion*. – 2024. – Vol. 3. – P. 229–257. – DOI: 10.1163/9789004508682_010. https://doi.org/10.1163/9789004508682_010